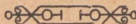

Літературно-наукова бібліотека
Книжка 33.

ЯКА ТЕПЕР НАРОДНЯ ШКОЛА
НА УКРАЇНІ.

Написав
П. ВАРТОВИЙ.

(Видане ред. Життя і Слова).

Ціна 20 кр.

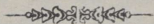
ЛЬВІВ 1896.
З друкарні Інст. Ставропигійського.

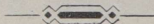
Яка тепер
НАРОДНЯ ШКОЛА
НА УКРАЇНІ.

Б/5.0/282

Написав

П. Вартовий.

ЛЬВІВ 1896.
З друкарні Інститута Ставропігійського

I.

Je ne propose rien, j'expose.

Ще перед 65-ма роками відомий німецький педагог Дістервеґ уперше показав на найвищий принцип у всякому людському вихованні (*éducation, Erziehung*): виховуй так, як велить природа. Хто хоч трохи спинить ся та над сим подумає, той зараз побаче, яку то правду сказав Дістервеґ: у педагогії ж сей принцип давно вже став ся аксіомою. Йім, каже Дістервеґ, „усе доводить ся, все у вихованні до його йдеть ся. Коли заснувати на йому виховничу діяльність, то вже нема на що іншої підстави шукати, — він бо є найглибшою і найостаннійшою підста-

вою. Тим, коли ми хочемо довести, що той чи той захід виховничий справедливий, добрий, то нам тільки треба довести, що сей захід чи спроба — такі, як велить природа, що вони сприяють меті природній, і навпаки: коли ми бажаємо довести, що інший захід виховничий несправедливий, поганий, згубний, то мусимо довести, що він антинатуральний, що йде проти мети природньої, простує не тим шляхом, який показує природа“.*)

Оцих ґрунтовних тез додержуючи, буду і я розглядати тую народню школу, що є тепер у Росії за для українського народу. Та перше ніж розглядати її, ще мушу трохи спинити ся на тому принципі відповідности природі у вихованні.

---

*) Избранныя педагог. сочин. А. Дистервега, изд. журнала „Семья и школа“, 164.

Виховуй, як велить природа. Певно ж, що людину треба так вивиховувати, як велить єї людська природа; та сього ще мало сказати за для практичної діяльності, бо це занадто загально сказано. Візьміть бо яке лордена англійське, шестилітка чи семилітка викоханого та випещеного, та й порівняйте його з Ескимосеням тих літ, с тим Ескимосеням, що ласує жеручи тюленячий лій смердючий. Скоро зрівняєте, то зараз же побачите, що коли схочете природи слухатись, мусите с кожнім з їх ужити неоднакової виховничої системи. Поближчають трохи одна до одной ці системи, коли візьмете дітей неоднакових народів, та одного культурного розвитку, — от хоч Англієця та Талієнца; але ж тільки поближчають, а однакові не стануть ся. І там і там доведеть ся насамперед заговорити до кожного рідною його мовою. Ото вже й показує

практика, що є принципу: виховуй як велить природа, виходе другий принцип: виховуючи вживай рідної мови. Але ж мови не впали з неба готові і не вигадали їх самі народи. Вони бо постали яко результат, яко твір багатьох умов психологічних, побутових і т. і. у того чи в іншого народу. Через те й мова на світі стала, що всі оті відміни суть, і відміни ці, вкупі з мовою, суть тими прикметами, що відрізняють одну народність од другої. Коли ви виховуючи зважатимете на мову, то вже ж мусите й на те зважати, без чого нема й мови: народність, національність.

Отож вимагає від нас практика, щоб у справі виховничій признавано народність. Се вимагання цілком відповідає принципови „виховуй, як велить природа“, бо ж народности — природний продукт життя людського: природа сама і породила їх, і виховує їх.

Принцип згідності с природою містить у собі два вимагання: робити оте й оте і не робити того й того. Друге вимагання велить: уникай виховуючи всього ненатурального, с природою незгідного; перше ж каже: викохуй, зміцняй природні основи, чини с природою в згоді. Природа ж сама породила народности; бути народностям — се згідно с природою; тим ми мусимо, дбаючи щоб основи природні розвивали ся, — дбати й про те, щоб народність розвивала ся.

Сеї вивід логічний зміцнити можна багатьма дуже важливими доводами. Вперше показав на йїх у європейському письменстві німецький філософ Фіхте старший у своїому творі „Промови до німецького народу“. Він хотів, щоб освіта була цілонародньою, а не панським тільки привілеєм. „Але з виховання тільки тоді пуття буває, коли приймані через його правди ввіходють у

„плоть і кров“ вихованцєви і посувають його до діяльности. Істина ж тільки тоді може стати нашим пересвідченням, коли єї прийнято не пасівно, а поставила вона з нашої сам свідомости, коли вирєбляли єї і наші сили. Тим виховання повинно насамперед виклика́ти у вихованцях творчу силу, чи краще мовивши громадським вихованням викликати і до доброї мети направити творчі сили нар дні. Школа й є сей спосіб викликати й виробити живі сили народні, що ще не змарніли в історичній боротьбі. Розбуркуючи та розвиваючи своїм впливом самородні сили народности, ми мусимо вживати найпершого органа духового життя в народа, органа, через який те життя виявляєть ся і в йому відбиваєть ся, — вживати рідної мови. Мова, то не збірка умовних згуків що йїми який там гурт людей умовив ся наменівувати ті чи інші розуміння. От як уяви (Vor-

stellung) складають ся відповідно незмінним умовам людської природи, так, під впливом тих самих умов, вони переходять і в згуки. Мова завжди виявляє сумму уяв, що її виробив і пережив народ. Тим вона й є могучим громадським звязком. Кожне слово якої мови виявляє собою результат вікового духового життя народу, результат його творчости. Чого народ зазнав, коло чого думка працювала, те і в мові має свій вислів. Тим кожне слово якої мови промовляє до народньої свідомости, збуджує в кожному свідомий процес думки, порушує всю его природу моральну. Тим люде з одного народу розуміють один одного, розуміють своїх предків, бо кожне слово, що висловлює сьогочасну уяву, постало з аналогічних уяв часу минулого і росло, розвивало ся вкупі з народом. Тільки той народ, що говорить с в о є ю мовою, може розвивати ся так, як велить йому

його природа. А зовсім інакше стаєть ся с тим народом, що своєї мови зрік ся за для чужої. Він мусить вивчати чужі згуки, що висловлюють уяви, які не він виробив. Щоб ті згуки зрозуміти, мусить чоловік удавати ся до минулої історії того народу, що виробив відповідні тим словам уяви, доходити його ідеалів, підхитяти ся від його світогляд. Через се духове життя такої людини стає залежним од чужих уяв, робить ся тільки наслідваннєм. Міць творчости самостійної нидіє й витрачуєть ся навіть і тоді, коли народ уже й навчив ся чужої мови. Се тим, що тут думка й мова органічно не звязаві. Коли народ говорить своєю живою мовою, то в його освіта ввіходить в життя і не перестаючи впливає на його. А коли мова чужа, освіта різнить із життям, життя й думка кожне йде своїм шляхом. Справжнє філософське життя, повне

життя духа може бути тільки в самородній народності, бо тільки тоді розуміння виявляє собою справжню думку й почування того, хто думає. Тільки розуміння може зробити ся своїм і стати ся пересвідченням. Але не введе в життя, коли воно думку іншого народу виявляє і виробило його чуже життя. Тоді вже неминуче життя й розуміння зовсім розрізняють ся. Коли духове життя міцно звязане з умовами життя народнього, то воно обніматиме всі стани громадські. Кожне нове придбання в сфері думки буде справжнім цілонароднім придбанням, ко́жний мисленник у своїх вислідах матиме на бачности усіх своїх земляків; найбільшу собі честь бачитиме він у тому, щоб бути мисленником народнім. Коли ж народ говорить чужою мовою, то освіта буде не про весь народ, там вона панське діло, там і книжки про панську потребу пишуть

ся. Через те й розрізняють ся вищі, яко освічені, од нижчих, яко темних; через се згорда позирає „освічений“ на „невігласа,“ і громадську нерівність наука свідомо вповажнюватиме й викохуватиме. Через се врешті і вищі й нижчі стани можуть загинути, бо у вищі просвіта йде не з живих сил народнього життя, а в нижчих убиваєть ся всяка змога виявляти творчість“.

Оттакі думки в німецького філософа. Їх можна підперти фактами з дійсного історичнього життя народів. Сьогоднішня філологія теж цілком підпирає Фіхтеві думки. Устами таких людей як от О. Потебня вона каже, що думка й мова невпинно впливають одне на одне і коли не розвиваєть ся мова, то не може розвивати ся й думка; тим, коли де перешкоджено мові розвивати ся, там саме цим перешкоджено розвивати ся й думці: вона не розвиваєть ся, творчість умірає і освіта стає неможливою.

Таким робом доходимо ми до того, що виховання конче мусить бути національне, система виховнича повинна бути така, щоб у ній народність мала відповідне собі місце. Усі найкращі педагоги-мислевники одногласно на те пристають. Так думає і найкращий російський педагог Кость Ушинський. У своєму досліді „О народности въ общественномъ воспитаніи“ він показує на те, що „виховання, коли не хоче бути безсильним, мусить бути народнім“.

„Воспитаніе, если оно не хочетъ быть безсильнымъ, должно быть народнымъ“. *) „Воспитаніе созданное самымъ народомъ и основанное на народныхъ началахъ, имѣетъ ту воспитательную силу, которой нѣтъ въ самыхъ

---

*) Собраніе педагог. сочин. К. Д. Ушинскаго. Спб. 1875, 109.

лучшихъ системахъ, основанныхъ на абстрактныхъ идеяхъ или заимствованныхъ у другого народа. Но кромѣ того только народное воспитаніе является живымъ органомъ въ историческомъ процессѣ народнаго развитія. Что бы ни говорили утописты, но народность является до сихъ поръ единственнымъ источникомъ жизни народа въ исторіи. Въ силу особенности своей идеи вносимой въ исторію народъ является въ ней историческою личностью. До настоящаго времени все развитіе человѣчества основывается на этомъ раздѣленіи труда, и жизнь историческая подчиняется въ этомъ отношеніи общимъ законамъ организма. Каждому народу суждено играть въ исторіи свою особую роль, и если онъ позабылъ эту роль, то долженъ удалиться со сцены: онъ болѣе не нуженъ. Народъ безъ народности — тѣло безъ души... Обще-

ственное воспитаніе, которое укрѣпляетъ и развиваетъ въ человѣкѣ народность, развивая въ тоже время его умъ и его самосознаніе, могущественно содѣйствуетъ развитію народнаго самосознанія вообще; оно вноситъ свѣтъ сознанія въ тайники народнаго характера и оказываетъ сильное и благодѣтельное вліяніе на развитіе общества, его языка, его литературы, его законовъ, — словомъ на всю его исторію“.*)

Такого вимагають од громадського виховання серіозні педагоги. Я вмисне давав, де було можна, говорити їм самим, а робив се найголовнїйше маючи на увазі, що частина російської публіки згбрда і неуважно позирає на питання про мову й народність у вихованні. Може се стаєть ся через малу увагу до ґрунтовних принципів пе-

---

*) Ibid. 110—112.

дагогів і до законів історичного розвитку народів, а може через те, що люде не вміють одрізняти форму від змісту, не вміють так, що скоро почувуть слово „народність“, зараз ізгадують саме ту „народність“, що про неї так багато говорять „Московск. Вѣдомости,“ і вже далі не хочуть слухати. Чи так, чи інак, а що разу в таких випадках люде не хочуть навіть подумати як треба, що саме каже чоловік і лехковажно збувають питання фразами: „это узко“ або „съ этимъ нельзя согласиться,“ нічим своїх слів не доводючи. А вже як говорить не звичайний, плохенький собі смертний, а великий і серіозний мисленник, говорить після того, як довго і ґрунтовно досліджував річ, — то поеволі люде мусять не збувати справу бездодними переченнями, а бачуть, що проти ґлубоких міркувань і виразних доводів треба виступати теж із до-

бристими доводами, коли хочуть тим думкам заперечувати. Але вернімо ся до нашого питання.

Таким робом виховання, не маючи, через саму природу річей, змоги оперувати над загальнолюдиною, мусить мати діло з Англійцем, з Німцем, Французом, Поляком і т. д. Коли воно не хоче бути безрезультатним чи навіть і шкоду вчинити, то мусить зважати на сю реальну форму, що дає змогу істніти духовій суті, яка й не може істівити без цієї реальної форми. Завсігди зважаючи на сю форму, виховання, звісно, мусить не забувати, що життя людське йде робом практичного здійснення, робом прикладання до діла космополітичних гуманітарних ідей і бажаннів, і через те розвиток кожної народности мусить мати метою сі загально-людські гуманітарні ідеали. Народність, то частина цілолюдського організму і доти тільки й

може розвивати ся, поки служить спільній усім народам вищій меті: загально-людському добру. Тим видимо, що виховання, зостаючись народнім, національним способами своєї діяльності, мусить мати загально-людську мету. С цього погляду ми й мусимо кожную систему виховничу розглядати, роздвляючись, чи вона а) вдовольняє вимаганням природнім (народність у способах) і б) чи має мету загально-людську, чи ширить ідеали гуманности, добра людського. Властиво я тут не про усе громадське виховання говоритиму, а тільки про сьогочасню народню школу на Україні російській. Але ж народня школа, то один з найважніших і наймогутніших факторів у справі громадського виховання і, звісно, не може не підлягати під ті ж прінципи, яких мусить слухати ся громадське виховання взагалі. Погляньмо ж, чи вдовольняє цьому вимаганням та народня школа, що ми маємо.

II.

„Такъ какъ украинское населеніе“ — каже Драгоманов, „не механическая совокупность двуногихъ существъ, живущихъ въ извѣстныхъ провинціяхъ извѣстнаго государства, а столько же органическое цѣлое, сколько можетъ быть имъ населеніе извѣстной націи, то никакая нравственная работа среди него не можетъ быть успѣшна и глубока безъ яснаго признанія этой его органичности“.*)

Чи зважає на цю органічність народня школа, що в нас істніє?

Дозволю собі відмовити на се питання не своїми словами, — а хай на се відмовить найкращий російський педагог, ше й російський урядовець, ще й у „Журналѣ Министерства Наро-

---

*) Драгомановъ Историч. Польша и Великор. Демокр. 457.

днаго Просвѣщенія“. Ось що казав К. Д. Ушинський у своїй статті „Педагогическая поѣздка по Швейцаріи“: „Мало успѣха будетъ имѣть та школа, въ которую дитя переходитъ изъ дому, какъ изъ рая въ адъ, и изъ которой оно бѣжитъ домой, какъ изъ темнаго ада, въ кот ромъ все темно, чуждо и непонятно, въ свѣтлый рай, гдѣ все ясно понятно и близко сердцу; а почти такое впечатлѣніе должна производить школа на дитя малороссіянина, когда оно начинаетъ посѣщать это странное мѣсто, въ которомъ одномъ только въ цѣломъ селѣ и говорятъ на непонятномъ языкѣ. Дитя, не слышавшее дома ни одного великорусскаго слова, начинаютъ въ школѣ съ перваго же дня ломать на великорусскій ладъ, и добро бы еще на чисто великорусскій, а то на тотъ отвратительный жаргонъ, который вырабатывается у малообразованнаго малоросса при стараніи го-

ворить по великорусски. Такая школа съ перваго же дня и весьма неласково напомнить ребенку, что онъ не дома, и безъ сомнѣнія покажется ему бую. Если такая школа не пустить корней въ народную жизнь и не принесетъ для нея полезныхъ плодовъ, то чему же здѣсь удивляться? Иначе и быть не можетъ. Такая школа, во первыхъ, гораздо ниже народа: что же значить она съ своею сотнею плохо заученныхъ словъ передъ тою безконечно глубокою, живою и полною рѣчью, которую выработалъ и выстрадалъ себѣ народъ въ продолженіи тысячелѣтій; во вторыхъ, такая школа безсилна, потому что она не строить развитія дитяти на единственной плодотворной душевной почвѣ — на народной рѣчи и на отразившемся въ ней народномъ чувствѣ; въ третьихъ, наконецъ, такая школа безполезна: ребенокъ не только входитъ въ нее изъ

сферы совершенно ей чуждой, но и выходитъ изъ нея въ ту же чуждую ей сферу. Скоро онъ позабываетъ нѣсколько десятковъ великорусскихъ словъ, которымъ выучился въ школѣ, а вмѣстѣ съ тѣмъ позабываетъ и тѣ понятія, которыя были къ нимъ привязаны. Народный языкъ и народная жизнь снова овладѣваютъ его душою, и заливаютъ и изглаживаютъ всякое впечатлѣнiе школы, какъ нѣчто совершенно имъ чуждое. Что же сдѣлала школа? Хуже чѣмъ ничего! Она на нѣсколько лѣтъ задержала естественное развитiе дитяти; остается, правда, грамотность или, лучше сказать, полуграмотность, и то не всегда, и можетъ пригодиться къ тому, чтобы на полурусскомъ нарѣчii написать какуюнибудь ябеду; душу же человѣка такая школа не развиваетъ, а портитъ“.*)

*) Собран. педаг. сочин. К. Д. Ушин-

Отож думає Ушинський, що московська школа в українському селі нижча від народу, безсила й некористна, доброго сліду не кине, бо спиняє в дитини розвиток, душу ж нерозвива, а псує; огидний жаргон, що вона виробля, здатний й хіба, щоб ябеду скласти; ця школа за малим не пекло дитині. Справді, ні один навіть і найбільший прихильник до української ідеї ніколи так гостро не осудив московської школи на українській землі. І ці слова мають тим іще більшу вагу, що їх каже не який там „украинофіль“, а найкращий російський педагог та ще й чиновник міністерства народньої просвіти і в офіціальному органі.

скаго. Спб. 1875, 379—380 (Сюди передруковано се з „Журн. Минист. Народ. Просвѣщенія“).

Деякі інші педагоги російські так гостро не казали, але ж і вони показували, що московська школа негодяща вкраїнськ. му народови. Так думали Корф („Русская начальная школа“ вид. 5, 1876, 44, 191—192 та „Отчетъ Александровскаго училищнаго совѣта 1868 г.“, 87—88), Весель, колишній член в „Учен мѣ комитетѣ М. Н. II.“ („Учитель 1862 р. „Мѣстный элементъ въ обученіи“), Водозов, Лубенець, Юркевич, Чалий, Тулов, педагогічні журнали „Семья и Школа“ (педаг. хроника), „Учитель“, врешті в своїх увагах на „Проектъ устава среднихъ и пизшихъ учебныхъ заведевій“ (1862) педагогічні ради або вчителі в гімназіях: другій київській волинській, ровенській, новгород-сіверській, чернігівській, а також земства губерські херсонське та чернігівське та повітове елисаветське. Що до свідомих своєї

національності Українців, то про їх нема чого й казати. Переглядати їх думки булоб дуже довго, тай нема великої потреби за для нашої мети; але ж мушу наве ти трохи з слів одного з найвидатніших Українців, чоловіка, що його ніхто не наслідить ся обвинуватити в якому національному ворогуванні, чи сказати, що він мало любив світ і волю — Драгманова. От що він у другому томі „Громади“ каже: „До лиха з школами, спільного по всій Росії, у нас на Україні прикладається ще своє особливе. У нас з самого початку вчать мовою чужою, по книгам, що не пригнані до наш го краю й життя. Це лихо таке, которе тягнеть ся десятки років і само по собі може поставити наш народ позаду трохи не всіх народів у царстві руськім. (Уже його поставлено!) Іменно цього лихого не хаять бачити не тільки началь-

ство, а навіть і більша часть тих, хто пеклується в Росії про народню освіту, як наприклад комітет грамотности, педагогічне товариство, газети й земства. Одні не хотять признатись, а другі боять ся просто сказати, що народ наш дійсно не розуміє, як треба, школьної мови, котора що далі, все більш ставовить ся з мішаної церковно-руської прямо московською“ (143) (і через те все більше та більше нашому народові незрозумілою). „Треба розібрати до нитки таке велике горе народнє, як брак доброї і своєї школи, треба вияснити його силу дрібних случаїв, щоб і всякому стало видно, що так далі жити не можна“ (120).

Так писав чоловік ще перед двадцятьма роками, а от і досі ваші людці не впевнили ся, що так далі бути не може, і не виявляють ніяких евергічних заходів, щоб се лихо побороти. А тим

часом за сі двадцять років лихо не то не поменшало, а псбільшало. Школа у нас на Україні стала ще більше москалізаторською, ніж була; деякий сімпатичний напрямок, що в їй був попереду, де далі все більше зникає і замість його починає панувати напрям к побідоносцево-катковський; народила ся нова церковно-парахвіальна школа, що має побивати „світську“, проповідуючи рабство й запоморочення, хоча ми зараз побачимо, що цими гріхами грішна й так звана „земська“ школа. На неї ми й хочемо глянути, подивити ся, що вона нам дає с погляду національного і с погляду загальнолюдського. Почнемо с тих книжочок, що по їй учать у школі.

Оце зараз поглянемо на „Азбуку“ д. Н. Бунакова, видання 53 те року 1894. У перших пяти лекціях письменства містить ся 64 слова (того не лічу, що деякі слова не раз уживають

ся); з їх хлопцєви нашому 17 зовсім незрозумілих; у-а, а-у, ура, ахъ, ух́а, соръ, сум́а, сукъ, мука́, катокъ, мотóкъ, котухъ, су-рокъ, лакъ, лукъ (цибуля), халатъ, илъ, кис́а, си́локъ; далі 4 слова такі, що як їх Українець прочита та по своїому зрозуміє, то зовсім інше буде: кулі́ (а наш хлопець прочитає кúлі), сила (а наш прочитає сіла, то б то вона сіла — глагол), лиса, (а наш читатиме ліса та, що в тину); ще далі 8 слів, що є і в українській мові, та трохи інак: рама, а у нас — ряма, ухо — вухо, — усъ — вусъ, сокъ — сік, токъ — тік, котъ — кіт, хуторъ — хутір, колъ — кіл; врешті 7 слів, що мають у собі московське *и* (і́ українське), а по нашому там треба *и* (—и): сито, сороки, сирота, мухи, сохи, руки, раки; зостаєть ся тільки 17 слів із 54—

таких, що їх можна без одмін прочитати. Але ж се спершу так, а де далі гірше, бо в шестій лекції не кажучи вже про слова з іншим значінням, про слова з одміненою формою, — самих цілком незрозумілих слів 7 з 14, у семій 9 з 18, у восьмій 13 з 28 і т. д. Ще гірше стоїть справа з іншими граматами. От хоч теж дуже росповсюжений скрізь „Букварь“ д. Д. Тихомірова (я мав старе, ще 1887 р. видання, але на йому стоїть: „Изд. 14-тое, 342000 экз.“). Перші три сторінки (5—7) читання містять у собі 78 слів (однакових не лічу), а з їх половини наша дитина зовсім не знає і тільки 27 може зрозуміти. А далі ще незрозумілійше.

Може хто подумає, що українській дитині не важко ті слова зрозуміти та й вивчити. То хай прочитає далі, як наші діти вияснюють ті незрозумілі слова. Вияснення записано в одній школі в Катеринославщині у такому

місті, де люде наші прийняли в себе багато чужих — Сербів та Москалів — і хоча переробили все те на своє, та все ж там народ через те більше розуміє московську мову, ніж який Княнин чи Полтавець. Дак ось як школярі вясняють найпростійші московські слова (у скобочках ставляю український переклад до моск. слова):

К л а д ъ (скарб) — кладка. Г л у -
п о с т ь — як не чути нічого. П е н ь к а
(прядіво) — пеньок, опеньки, піна,
сніг. М у р а в е й (мурашка) — жура-
вель; птичка така; те що в бібліоте-
ці голову повернуло (там стояла модель
із жирафи). П р и б и л ь (прибуток) —
прибули.

Ш м е л ь (чміль) — шенеля у сал-
датів, хміль.

В ъ к и (віка) — як вітер віє; як
хто вмре, дак вік виживе.

В о д о в о р о т ь (вирва) — воду
возять.

К у с т ь (кущ) — капуста; хата
пустка.

К р о т ь (зінське щеня) — птиця;
кролик; рот; коротке щонебудь.

Р ї ч ь (промова) — як хто умний.

У к а з к а (палічка, що нею пока-
зують літери) — казка.

К о л о к о л ь (дзвін) — як що
колють.

Б у к а ш к а (комашка) — птичка;
на жито плугом залізним букарють.

Л у ч и (проміння) — там, де лучче.

Б а б о ч к а (метелик) — жінка;
баба; балочка; бабки ростуть на
шилі.

П л о щ а д ь (майдан) — дошка.

Ж у т к о (моторошно) — тихо; ду-
би шумлять; жарко.

О к о л о л и п и (біля липи) — коло
ока літають, хочуть укусити.

У л и т к а (слимак) — літо; дів-
чину звуть; улік; як птиця літає.

П р у д ь (став) — як вода прудко

йде та крутить ся.

Сурокъ (бабак) — лопата.

Ель (ялина) — як що собака
йість ; як хто йіде.

Роща (гай) — лощина ; дощ.

Бобъ (біб) — тхорик, чирвак.

Щи (борщ) — щітка, зуби.

Расщепъ (розколюватина ?) —
як раки ловиш, а він ущипне ; одще-
пнуть двері.

Плющъ (ростина) — як замо-
чить ся то плющить ; птиця ; кліщ ; як
спати хочеш, так заплющиш ся.

Щелка (щілина) — по щоках б'ють.

Лещъ (лящ) — кліщ, ліс.

Жимолость (ростина) — як хто
живе.

Туловище (тулуб) — як за-
туляють.

Бревно (колода, деревина) —
як різун варіже або палець обірве.

Эхо (луна) — лихо ; хворий ка-
же : ех !

Мухоморъ (гриб такий) о — у йому пани руки гріють (се вон чуло паньске муфта та сюди й приложило).

Чи треба ще прикладів? Мабуть і цього досить, щоб ізрозуміти, як то найзвичайніші московські слова стають цілком незрозумілі в українській школі. Чи диво ж, що так розуміючи викладову мову, школярі раз у-раз у своїх зшиточках пишуть отакі нісенітниці „Слива — плотоядное дерево. Лыня — огородня насѣкомая. Цвѣты — плотоядныя насѣкомыя. Блоха — насѣкомая животная“ і т. д. скільки хочете.

І от, таку дитину той же таки д. Бунаков і у тій же своїй „Азбукѣ“ змушує читати ще й по церковному. Кожне слово церковної мови мусить дитина вміти перекладати по московському, але ж щоб вона цей московський переклад зрозуміла, треба спершу, щоб його ще по українському

перекладено! От дає під школярови молитву вчити: „Достойно есть, яко во истину блажити тя Богородицу, присноблаженную и пренепорочную“ і т. д. і додає до неї московський передклад. Школяр вивче й молитву й переклад. Попитаєш у школяра, як перекласти хоч іє початку? — „По справедливости достойно прославляют Тебя Богородицу, всегда блаженную и въ высшей степени непорочную“. — А що ж воно значить? — попитаєш. І виявить ся, що хлопя чи дівча з усього цього тільки два слова й розуміє: те бя Богородицу, а все інше треба йому по нашому перекласти. Отак і мусить, нещасливий ураз аж дві мови вивчати: церковну й московську, — і се ледві навчивши ся читати!

По правді каже Драгоманов с поводу таких книжок, усяких „Родныхъ міровъ“ та „Родныхъ словъ“: „Рідна мова,“ „Рідний світ!“ — добрі слова!

та кому рідні? Московцям чи Українцям? Що одному рідне, другому чуже...“ А розглянувши потім одну таку книжку, говорить: „Значить, на 30 слів книги, котору треба дати в перший тиждень нашому хлопцеві, сказавши йому, що це його рідна мова, 13 одмін од властиво рідної йому мови. Не знаємо, чи можна ще знайти більшу дурницю! Писали б просто; казенна мова, назвали б книгу „Казенное слово,“ „Казенный мёръ,“ — то так би вже всі й знали, чого хотять наші Соломони народньої школи!“ *)

Але ж сі Соломони й досі тієї ж пісеньки співають: дають і нам і всяким іншим недержавним російським народам „казенну“ московську мову, та й упевняють, що се таки наша рідна мова. І до цього всі так позивкали,

---

*) Громада, II, 154.

що навіть і не дивує воно нікого. От напр. міні недавнечко потрапила до рук така книга: „Педагогическіе курсы для учителей первой группы уѣздовъ Черниговской губ., состоявшіеся подъ руководствомъ Д. И. Тихомирова и при участіи С. П. Красникова въ іюль 1894 г. Изд. Черн. Губерн. Земск. Управы. Черниговъ 1895“. Розгорнув і почав читати, як то Москаль навчав наших малотямущих учителів учити. Спершу д. Тихоміров говорить дуже добре: він каже, яку то велику вагу має рідна мова, показує, що без неї дитина не може розвивати ся духом, *) а кінчає так: „Вотъ мы и при-

---

*) Языкъ есть обозначеніе воспріятій изъ внѣшняго міра (образы, представленія, понятія), языкъ есть и выраженіе внутренней духовной дѣятельности чело-вѣка. И съ внутренней и съ внѣшней стороны языкъ есть живой организмъ.

гласимъ въ учителя къ нашимъ дѣтямъ, — ви мабуть думаєте, що Шевченка, чи Гребінку, чи М. Вовчка, Глібова, Куліша? — де там! — „Пушкина, Лермонтова, Крылова и др.“ (19.) Добрі письменники, алеж змилосоудитъ ся, як же вони, писавши по московському, можуть нас навчити рідної мови? Або й ще гірше: в „Букварѣ“ своєму д. Тихомиров кличе на вчителі таки й Шевченка, але ж... перекладеного по московському! (ст. 47.) Москалям то може й перекладений він гарний, але

Надо учити въ шкодѣ и ви́шнимъ формамъ языка и его внутреннему содержанию. Внутренняя сторона языка, его содержание знакомитъ съ образами и представленіями изъ жизни природы и людей, даетъ общія понятія, мысли, идеи, обогащаетъ внутренній духовный міръ ребенка, безъ чего невозможно его дальнѣйшее развитіе і т. д. (17—18.).

ж свою книжку й ці вірші д. Тихомиров рекомендує чернігівським учителям Чи буває що болючійше й ненормальнійше, чи буває більша нісенітниця, як отся: читай свого рідного поета перекладеного! Воно не дивно, що д. Тихоміров такого наказав, бо він може й не знає навіть, які то там єсть „мѣстныя особенності на югѣ Россіи,“ а коли й знає, так думає, що „хахламъ и такой Богъ брядѣтъ,“ як казав той богомаз у Квітки. Ну, а земська управа та ще й губерньська, що того дядька покликала і його науку видрукувала? Хиба ж вона не знає, якою мовою говорять у Чернігівщині?

Але ж вертаймо ся лишень назад до бідолашних школярчиків! Отож і вчать вони невсипуще, що божого дня, без міри й без ліку всякі чужі невідомі слова, і ця праця забірає мало не всі розумові сили у дитини с самого початку. Поривало ся розумне ді-

вча чи хлопя з ясними, цікавими очима з усеї сили до тієї книжки, а тепер воно серед неї, як серед темного невідомого ліса. Що фраза, то й два, три, кілька слів незрозумілих; а які й зрозуміліші, дак вимовляти їх треба зовсім не так, як дитина звикла: вона звикла казати гора, а тепер велять вимовляти г а р а, замість село — с ь е л о, замість волів — в а л о ф. Не можна й на вчителя дуже ремствувати, коли він такої вимови вимагає: адже недавнечко отсе моторвий інспектор вилаяв його добре за те, що діти не по моськовському вимовляють слова! Та не самі слова, а й синтаксис раз-у-раз спинає хлопця.. То й бачите, як ясні, блискучі оченята розумні де далі все дужче тьмарять ся й гаснуть, а замість розумної великої уваги, що осявала перш гарне личко, лягає на обличча якась тупа байдужість. У дитини вже нема цікавості до книги, їїїї вбито, бо

вбито в йому й надію орієнтувати ся серед цього моря незрозумілих йому слів та звуків...

Самих слів та звуків? як би то! Але ж мова, то не збірниця термінів, щоб визначати однакові у всіх народів розуміння. Словами означають ся тільки уяви про речі, а не самі речі, а ці уяви суб'єктивні, неоднакові у кожного народу. Українець каже: „сьогодні молодих звінчано, а весілля буде аж в осени,“ а Москалеви се здаєть ся нісенітницею, коли йому й перекласти це по московському: сегод-ня было вѣнчанье, а свадьба будетъ лишь осенью, нісенітницею, як що він не знає, що українське весілля не містить у собі й розуміння — вінчання в церкві, як то є з московським словом свадьба. Московська ростина могильниця, чи то гроб-т рава нагадує нам смерть та кладовище, а в Українців та сама

ростина, барвінок, є символом краси парубоцької. „Ой ти, козаче, хрещатий барвінку!“ Московська жєна є тїльки жїнка, а вкраїнська дружина, подружжя — є друг чоловікови, рївний йому. Московським словом чоловік зветь ся й слуга: „Челазкъ, подай чаю!“ а вкраїнське чоловік — є муж, жїнчин чоловік: „Чоловіченьку, подружя моє!“ *) Через вїщо така рїзнація — про се нема чоґо довго говорити, коли тїльки ми згадаємо те, що вже казано, а саме, що кожен на-

---

*) Згадую цікаву сторїю, що читав у часописах. Як лютував у нас обклад, то трохи чи не в Полтавщинї, в якесь село прийїхала хвершалка — Московка і давай кропити по хатах карболовим квасом та хлористою вапною смердючою посипати, чи ще чимсь. Нашї люде в крик! А вона ще їїх і лає: „Дураки, свого добра не понимаете!“ Спершу нашї просили, а далї вже: „Шо ви таке, що оце нам ви-

род, стоючи в особливих обставинах природніх, соціальних та інш., маючи свою окрему психіку, виробляв і свої окремі уяви, що мова таким робом є результатом усього духового й фізичного життя того народу, від коли він почав на світі жити. Через се так багато важить мова в справах просвітних, у науці з дітьми. Згаданий уже російський педагог Ушинський добре

робляєте?" то б то: хто вас вповажив це робити? А та не зрозумівши й образилась: „Какъ — что? Я — человекъ!“ — „Оце ще вигадайте! Який же ви чоловік?“ — А та ще дужче сердить ся та впевняє, що вона чоловік. Тоді комусь у голові сяйнула геніяльна думка; „А може се справді, хлопці, чоловік? Може який острожник, або що втік та в спідницю вбравсь? А ну лиш подивити ся!“ Тоді вже хвершалка вкрк! Так де тобі! Ледаві впросила, що б хоч не чоловіки, а баби слідство робили!.. „Е, бреше, що чоловік! Такі ж йійі й ліки неправдиві!“

се показує в своєму творі „Родной языкъ“. Маючи на меті переважно читачів з російської України я наведу тут із його велику цитату, — бо наші землячки помоскалені так уже до свого помоскалення привикли, що наївно собі думають, мовби то інакше як по їхньому ніхто опріч запоморочених „українофілів“ і не дума, — то хай вони послухають чоловіка, якого вони звикли поважати яко педагогічний авторітет, хоч і мало знаючи, що він саме кавав!

„Языкъ народа — лучшій, никогда не урязающій и вѣчно вновь распускающійся цвѣтъ всей его духовной жизни, начинающейся далеко за границами истории. Въ языкѣ одухотворяется весь народъ и вся его родина, въ немъ претворяется творческою силою народнаго духа въ мысль, въ картину и звукъ небо отчизны, ея воздухъ, ея физическія явленія, ея климатъ, ея поля, го-

ры и долины, ея лѣса и рѣки, ея бури и грозы, весь тотъ глубокій, полный мысли и чувства голосъ родной природы, который говоритъ такъ громко въ любви человека къ его иногда суровой родинѣ, который высказывается такъ ясно въ родной пѣснѣ, въ родныхъ напѣвахъ, въ устахъ народныхъ поэтовъ. Но въ свѣтлыхъ, прозрачныхъ глубинахъ народнаго языка отражается не одна природа родной страны, но и вся исторія духовной жизни народа. Поколѣнія народа проходятъ одно за другимъ, но результаты жизни cadaго поколѣнія остаются въ языкѣ—въ наслѣдіе потомкамъ. Въ сокровищницу роднаго слова складывается одно поколѣніе за другимъ плоды глубокихъ сердечныхъ движеній, плоды историческихъ событій, вѣрованія, возрѣнія, слѣды прожитаго горя и прожитой радости, — словомъ, весь слѣдъ своей духовной жизни на-

родъ бережно сохраняетъ въ народномъ словѣ. Языкъ есть самая живая, самая обильная и прочная связь, соединяющая отжившія, живущія и будущія поколѣнія народа въ одно великое, историческое, живое цѣлое. Онъ не только выражаетъ собою жизненность народа, но есть именно самая эта жизнь... Усвоивая родной языкъ легко и безъ труда, каждое новое поколѣніе усваиваетъ въ то-же время плоды мысли и чувства тысячи предшествовавшихъ ему поколѣній, давно уже истлѣвшихъ въ родной землѣ, или жившихъ, можетъ быть, не на берегахъ Рейна и Днѣпра, а гдѣ нибудь у подошвы Гиммалая. Все что видали, все что испытали, все что почувствовали и передумали эти безчисленные поколѣнія предковъ, передается легко и безъ труда ребенку только что открывающему глаза на мѣрь Божій, и дитя, выучившись родному языку, вступаетъ уже въ жизнь

съ необъятными силами. Не условнымъ звукамъ только учится ребенокъ, изучая родной языкъ, но пьетъ духовную жизнь и силу изъ родимой груди родного слова. Оно объясняетъ ему природу, какъ не могъ бы объяснить ему ни одинъ естествоиспытатель; оно знакомитъ его съ характеромъ окружающихъ его людей, съ обществомъ, среди котораго онъ живетъ, съ его исторіей и его стремленіями, какъ не могъ бы познакомить ни одинъ историкъ; оно вводитъ его въ народныя вѣрованія, въ народную поэзію, какъ не могъ бы ввести ни одинъ эстетикъ; оно, наконецъ, даетъ такія логическія понятія и философскія возрѣнія, которыхъ, конечно, не могъ бы сообщить ребенку ни одинъ философъ“.*)

---

*) Собран. педаг. сочин. Ушинскаго
201—203.

А що ж робить ся дитині, як однято в неї с початку науки ту рідну мову? Яка їй шкода чинить ся?

Найсамперед однімаєть ся в дитини рідний край і вся поезія, що на неї віє с того краю. Ось гляньмо на ті книжки, що по їх учать нашу дитину по школах. Адже ввесь наукововиховничий матеріал там чужий: чужа природа, чужі люде, чужі звичаї, чужа історія! Читає напр. дитина, як „родное“ село описуєть ся і вичитує там:

„Невзрачна, некрасива наша деревенька: кое-гдѣ торчать около почернѣлыхъ избъ березки; румяная раскидалась рябина съ своими ярко-красными кистями; иногда деревянный рѣпеекъ (рѣзной изъ дерева кругъ въ родѣ флага) развѣвається надъ крышею съ мочальною лентою, либо деревянный вырѣзной пѣтушекъ торчить надъ свѣтелкою“ („Родина“ Радонежскаго, 61).

Або таке:

„Деревня Горки — моя родина. Всего въ деревнѣ 20 избъ. Онѣ построены изъ еловыхъ и сосновыхъ бревенъ. Недалеко отъ деревни лѣсъ, начинается мелкимъ ельникомъ и со снякамъ. Много елей и толстыхъ сосенъ..., но попадаются также и бѣлоствольныя березы и осины съ трепещущими листьями..“ („Въ школѣ и дома“ Бунакова: „Моя родина,“ „Окрестности моей родины“).

Дитині силкують ся втовкмачити в голову, що рóдина, то не родина (-родичі), а рідний край, що „избы“ то хати і вони немазані, чорні і т. і. А дитина ніяк усього цього не врозуміє, ніяк не розбере, чого се їй торочуть про сі немазані хати, про „мочальную ленту,“ „ельничокъ и березничокъ,“ приточуючи їх до рідного краю, — до того рідного краю, де біленька хатка з вишневим садком,

з вербами над криницею похиленими,
з червоною калиною, сімволом краси
дівочої.. Школяр силкуєть ся сказати
про своє нерозуміння вчителєви. Але
ж учитель, навіть і путящий, добре
пам'ятає, як інспектор ганив його й
нахвалявсь покарати за українські сло-
ва, що почув від дітей, -- пам'ятає
і швидче каже:

— Да, да... но будемъ читать
дальше!

А далі знову те:

Здравствуй, русская молодка,

Раскрасавица душа,

Бѣлоснѣжная лебедка,

Здравствуй, матушка зима!

Здравствуй въ бѣломъ сарафанѣ

Изъ серебряной парчи,

На тебѣ горять алмазы,

Словно яркіє лучи..

Намъ не страшень снѣгъ суровый:

Съ снѣгомъ — батюшка морозъ,

Нашъ природный, нашъ дешевый

Пароходъ и паровозъ...

Ты у насъ краса и слава,

Наша сила и казна,

Наша добрая забава,

Молодецкая зима!

(Бунаковъ, „Въ школъ и дома,“ I., 72).

І згнічуєть ся серце в бідної дитини від цієї зими, від цього морозу й снігу, він бо їх так боїть ся, а тут йому велять вітати їх радіючи „Дивні люде“ — думає мале, — „зиму люблять“.

Це ж д. Бунаков тільки зиму захвалює дітям, тим він одну частку цих віршів до своєї книги завів, а д. Радонежський у свою „Родину“ усі вірші завів с кінцем, а кінець он який (ст. 103):

Скоро масленицы бойкой

Закипить широкій пирь,

И блинами, и настойкой

Закутитъ крещеный мирь.

Игры, братскія попойки,

Настежъ двери и сердца,
 Пляшутъ бѣшенныя тройки,
 Снѣгъ топоча у крыльца...

Шкода, що не додано, куди саме в таких випадках возють „тройки“ п'яних московських панів чи купців з „братських попоекъ“, у який „трактиръ съ цыганками,“ де, попивши ся вкрай, можна „зеркалы бить“ або ще куди гірше.. Добра наука!

Але ж далі! Читає дитина приказки :

„Что русскому здорово, то Нѣмцу смерть. — Гдѣ два оленя прошли, тамъ тунгузу большая дорога. — Славна Астрахань осетрами, а Сибирь соболями. — Волга добрая лошадка — все свезетъ“. („Новая книга“ Ермина и Вологовскаго). „Въ зимній холодъ всякій молодъ. Холодная зима — благодать“..

Починає читати пісню :

Вы послушайте, ребята,
 Что мы станемъ говорить,

А мы, старыя старушки,
 Будемъ сказывати
 Про грозна царя Ивана
 Про Васильевича...

(„Даръ слова“ Семенова, 134.).

Або ще так :

Нѣтъ ни травоньки въ горахъ,
 [ни муравоньки,
 Только видна изъ подъ горъ
 [степь Саратовска,
 Подъ горами бѣжить быстра рѣ-
 [чушка,
 По прозванію Волга матушка.

(„Первая пчелка“ Поливанова, 24.).

І все це не своє, все чуже : і лю-
 де чужі, і хати чужі, і квітки, і ліси,
 і звіри, й птахи... І що бідній дитині
 до „степеней Саратовскихъ“, „Волги ма-
 тушки“, „п'яної масниці“, „грозна ца-
 ря Ивана Васильевича,“ „ельничка
 и березничка,“ „полатей“ с тарканами,
 засмерділого „квасу“ і всього такого ?
 Чи се ж може його серце й душу

зайняти? Чи така ж книга до душі й серця може стежку знайти і що вона дасть?

Дасть? Може — візьме!

Тужливо згнічується бідне серденько в дитини, і вона, ще не знаючи свідомо, що то є рідний край, уже почуває, що в неї той рідний край і одна то...

Чи розумієте ви се почування? Чи почувало ся вам так? Коли ні, то поїдьте кудись далеко... й на довго... Я згадую одно оповідання, давно чув... Хтось поїхав од нас у той край, де тепло завжди панує. Жив там довго і добре жыв, з людьми поладнавши, заприятелювавши. Гарно жити було! Коли се серед достатку, серед добрих людей, серед пишної природи, під широколистими струнькими пальмами, серед запашних квіток блискучих, — йому уявила ся вся рідна природа: хатки білі, садочки, колодізь, а біля

Його дівчата в керсетках... почуло ся, що сопілка грає, — тихо-сумно, мов тужить, мов кличе... І обняло його таке почування пекуче, що все він кинув би та й полинув би туди, де все це він знав, бачив, де він усім тім жив; полинув би, щоб знову тим жити, щоб припасти до тієї землі, що по їй він хсдив малими ногами і цілувати єї, цілувати... І тоді вже, як і ви почуєте це саме, — тоді ви зрозумієте, що то, як у людини віднято рідний край... А український школяр же ж і нещаснійший за того мандрівця: той бо повернув ся до рідного краю, а в душі в дитини сей рідний край убиває холодом смертним, що віє на його з чужої книжки.. І стає в душі порожньо...

Еге, порожньо! нашому школяреви доводить ся не самі слова вчити, — кожен бо, хто чужої мови вчить, мусить зробити своїми й ті уяви про речі,

що до цих слів припасовані, — то б то мусить зробити своїм чужий світогляд, увесь чужий духовий склад. І се не на те тільки, щоб зрозуміти його, а на те, щоб замість свого світогляду, замість свого духового складу чужий світогляд і склад поставити. Хиба ж не єсть се найстрашніше насильство вад душею людською, та й ще над душею безоборонної істоти, дитини? І хиба ж не правду казав Ушинський, звучи таку школу „мало не пеклом,“ кажучи, що вона не тільки не дає дитині розвиватись, а й псує їй душу? Хиба ж не правда буде сказати, що така школа заморозює дитині душу, вбиває той цілий світ, що в їй живе і, не здоліючи замість його свій там оселити, покидає по собі порожню, темну, похмуру пустку?

Казатимуть може, що московська мова — державна мова, то й мусимо

єї знати; навіть самі селяне часом кажуть, що треба їй те знати, щоб закони нею писані розуміти. Так! коли вже Україну побила неволя і вигнано єї мову з офіціальних справ, то мусямо вчити чужу офіціальну мову. Але ж вчити їй і їй і а не нею вчити ся, не брати єї яко мову викладову. Це ж ріжниця величезна! Як прийде час той, то хай дитина, коли зможе їй без утоми подужа, хоч кількох мов вчить ся! Ані словечка проти сього не скажемо, ще їй радітимем, бо се дасть людині ключ до духової скарбниці других народів. Але вчити ся вона повинна своєю мовою; але єї рідний край, єї мову мусять не топтати, не ганьбити в школі, не плювати на їй! А там се робить ся, бо величезна більшість учителів соромить дітей їй українською мовою, навчає їй, що освічена людина тільки їй може московською мовою говорити. Українські націо-

нальні згадки, усю українську історію википено з читанок шкільних, або тільки їм місця пущено і так на тому місці сказано, що бодай би вже й нічого не казано! От хоч би „Книга для читенія“ Баранова (14-те видання). У ній на двадцять одній стороні розказано історію московської держави, а історію київську оповідано мов би то мовсковську, а про Україну й словечка нема! От „Новая книга для класнаго и домашняго читенія“ Ермина и Волотовскаго (2-ге вид.): у їй на історію припадає пятьдесят і одна стор. і ні словечка про Україну. У „Дѣтскомъ мірѣ“ Ушинського*) в обох

---

*) Цікава річ: Ушинський був сам з Чернігівщини і добре розумів, що то чужомовна школа на Україні; але загально-россійське запоморочення і чиновницький мундур не дали йому написати українською чиганки для шкіл.

частинах історичний одділ бере 110 стор., про київський період так сказано, як і в Баранова, а про Україну ані тельць! У „Книгѣ для первоначального чтенія“ Водовозова нема в історичньому відділі про Україну нічого, а тільки в беллетристичному манювський уривочок із Гололевого „Тараса Бульби“. З 96 (у двох місцях) історичних стор. у книзі Поливанова „Первая пчелка“ про Україну нічого. Майже теж у „Родинѣ“ Радонежського. А ось у д. Бунакова у другій частині „Въ школѣ и дома“ (21 ше видання) ва історію пущено теж 96 стор. і хоч київський період змальовано, яко московський, але ж за те там, опріч уривка з „Бульби“ та згадки про „измѣнившаго Русскому Царю гетмана Мазепу“ є ще статейка аж на 33 рядки „Козачество и Малороссія“. Там чоловік що ступне, то й брехне. Ось зразок :

„Во время татарскаго разоренія на Руси было много людей бездомныхъ, обездоленныхъ. Такіе люди, прозванные козаками, стали уходить в южно-русскія степи. Тамъ подъ предводительствомъ выборныхъ атамановъ они собирались въ шайки, чтобы заниматься разбоемъ, грабежемъ и войною съ татарами... Главныя козацкія поселенія были по нижнему теченію Дона и по Днѣпру. Шайка Донскихъ козаковъ, какъ намъ извѣстно, завоевала Сибирское царство, а при царѣ Михаилѣ Ѳеодоровичѣ всѣ Донскіе казаки признали надъ собою власть Москвы. Казаки, поселившіеся по Днѣпру, образовали Малороссійское или Украинское казачество, и вся страна, населенная ими, стала называться Малороссіей. Безсемейные же удалцы изъ малороссійскихъ козаковъ стали уходить на Днѣпровскіе острова, ниже пороговъ, и здѣсь образовали

удалое военное братство — Запорожскую Сѣчь“.

Важко сказати, чого тут більше виявив цей просвітник народній: чи нещастя величезного, яке дозволяє йому не знати, що вкраїнський народ жив уже в своєму краї тоді, як рідної авторови Костроми чи Москви ще й на світі не було і Татари нікому ще й не снились; чи безсоромної нахабності, що дозволя йому ображувати цілу народність, рівняючи її до „шайки, занимающейся разбоемъ и грабежемъ!“ І отака вся статійка!

Гляньте ви на інші читанки шкільні і скрізь одно бачите: або зовсім нічого про Україну, або якась нікчемна плутаниця, а часом таки й брехня. А замість історії української скрізь історія москвська викладається так, мов би то вона нашому чоловікови — рідна. Та ще й яка історія! Що ступнеш, то скрізь хвали та гимни земним

божкам : Павлови, Миколі, Катерині, Петрови; хвали Суворовим, Корниловим, Скобелевим і всій російській салдаччині! Тут усякі „подвиги“ рабської вірності. Читаєш усе це і одчай тебе обнімає: скрізь великодухі монархи та вірні їм раби: раби рабують, а монархи милують чи карають. А ні проміня надії, що може й інак бути! Так довго і так тяжко за свою волю ми боролися і то ж на що? Щоб, утративши її, навіть звідти, звідки світ мусів би йти — з школи, с книги, — нам проповідувано рабство!

Візьміть ви книжки не до науки в класі, а ті, що складають шкільну бібліотеку, що до дому читати дають ся — і там те саме. Найсамперед груба історична хвальш: московська історія даєть ся вкраїнському народови як його рідна, а потім — коротенька згадка про вкраїнський народ, як про якийсь додаток до московсько-

го. Слова про найкращих синів України, про найкращих борців за єї волю, за народне щастя, за світ ви там не шукайте! Там не згадується ні Сагайдачний, ні Вишенський, ні Немирич, ні Виговський, ні Шевченко, — ніхто з їх ані таких, як вони, бо там замість їх Петри та Катерини, що запрягли наш народ у неволю, там Суворови, Скобелеви, „в'їшатели“ Мурзавеви! Про народ, як він творить історію, там і згадки нема: там пани, що велять своїм рабам, і більш нікого!

Казатимуть: дак може автори тих книжок Москалям їх писали, тим там таке й пописали? На се скажу: 1) що і в книгах за для Москалів треба історичної правди додержувати, не робити київський період спеціально московським, а вкраїнському народови попускати стільки місця, скільки він справді мав у історії і звати його народом, а не „шайкою,“ та 2) що коли

автор через своє неучтво чи нерозум написав брехливу історичну книгу, то не треба ширити її по школах і тим робом серед народу, бо давати народови книгу, в якій написано, що це історія його рідного краю, а виложено там історію московську, — се, як казано, чинити хвальш історичну, злочинство проти свого народу. (Ці слова кажу я переважно до тих наших земляків, що за московською парою світа не бачуть: говорять щиро про просвіту народню, а ширють серед народу таку отруту, наївно думаючи, що ширють просвіту!)

У своїй „Русской начальной школѣ“ (вид. V-те, 1876) б. Корф школу з офіціальною мовою серед Українців уважає як за школу серед „инородцевъ“ і каже ось що:

„Русская школа для инородцевъ отнюдь не должна посягать на национальную особь инородцевъ и все, что

ей дорого: религія, обычаи инородцевъ должны оставаться неприкосновенными; языкъ инородцевъ долженъ найти мѣсто въ русской инородческой школѣ, на сколько онъ не помѣшаетъ изученію ими русскаго языка (?); пѣсни и историческіе рассказы, хотя бы послѣдніе и совершались на русскомъ языкѣ, должны напоминать инородцамъ о преданіяхъ ихъ національности для того, чтобы національное чувство ихъ было внѣ всякой опасности въ русской школѣ, которая явилась-бы въ глазахъ инородцевъ учрежденіемъ, воспитывающимъ дѣтей въ уваженіи ко всякой національности и обучающимъ русскому языку, какъ такому, безъ котораго невозможно обойтись инородцамъ, живущимъ въ Россіи, и который со многими можетъ соперничать въ богатствѣ и красотѣ. Только та русская школа, которая пойдетъ такимъ путемъ, доведетъ питомцевъ своихъ до любви

къ Россиі, какъ отечеству, въ котомъ всему разноплеменному населенію дышется легко“ (144, 191—192).

Такъ каже другий визначний російський педагог. На мою думку він не дуже щедрий, і його вимагання трохи помалі. Але ж не в тому річ, а в тому, що й цього малого офіціална школа не робить, а чинить саме навпакі. Народню мову й пісню вигнано з неї, а коли який учитель насмілится їх уживати, того карають і с посади скидають, чи й зовсім учительські права віднімають; історичні оповіданя ні трохи не нагадують Українцям про їх історію, бо дітям яко рідних їм героїв подають Олександрів Невських, Іванів III. та IV., Єрмаків, Мініних та Пожарських, Сушаніних, Суворових, руйновників нашого краю Петрів та Катерин та інших; національне почування щодня ображається. Корф каже, яка школа може

викохувати в дітях любов до Росії; а що викохує в душах у їх і у всіх Українців, хто свідомий свого національного *я*, така школа, яка тепер справді є?

III.

Отака ся школа з національного погляду. Алеж може вона, топчучи національне *я* наше, хоч інше що добре робить: може вона прищеплює дітям ідеали любови, добра, правди, волі, рівности людської? Але ж як може се робити та школа, що велить чоловікови бути не тим, чим, він єсть, каже йому, що він не людина така як треба, поки не Москаль? Адже цим вона топче достоїнність людську, самоповагу людську — як же вона може ті всі гарні ідеали прищеплювати, коли так робить?

І справді ми бачимо, що нічого цього нема, що ширить ся школа зо-

всім інші ідеали*)...

„Самодержавіє, православіє и народность“ — державна, звісно, — ото є симзол віри у російських командирів. Всіі інституції в імперії повинні робити в дус тієї триєдиної формули, мусять підтримувати, сіяти, викохувати, зміцняти ті три прінципи, сі три особи російської державної трійці. Народня школа теж мусять се робити. Навіть особливу увагу з цього погляду на неї звернено. Та й зрозуміло се. Мабуть нашим командирам найкраще було б, як би маси народні ніяк не освічувались, а блукали в темряві, дозволяючи робити с собою все те, що добродійне начальство схоче. Та на лихо не

---

*) Звісно, те, що казатиму зараз, прикладаєть ся майже цілком до більшости шкіл і у самих Москалів і в усіх недержавних народів російських, що мають офіціальну школу, — дак нам же с того не лекше!

ті вже часи і просвітний рух не сила спинити, — то треба його впорядкувати й направити по своєму, напрямом свій дати, замість справжньої освіти подати народови єї суррогат, хвальшовану освіту, вигадану тільки на те, щоб утовкмачувати в голову народови як і панови, що „нѣсть спасенія“, коли не кланятся тим фетишам триєдиної формули. Звісно, заходи з народом де в чому відрізняють ся від заходів с панами, да се байдуже, бо суть одна: насажувати, зміцняти й вихваляти ті три прінципи. Так мусить робити й офіціальна народня школа чи то міністерська, чи земська, чи церковна. Зі сказаного вже видно, що третя частина програми, „обрусеніє“, виконуєть ся в школі добре. Глянемо на „православіє“.

Переглядаючи шкільні книжки і науки, що подають панове „педагоги“ народнім учителям, виразно бачиш, як

багато, дуже багато часу марнувати мусить школа на те, щоб вивчати всі оті біблійні легенди, церковні відправи, псалтирі і т. і. Ця церковщина де далі все більше налазить у школу в усяких формах: то церковно-словянську мову вчать, то часловець чи псалтир перекладають, то „свещ. исторію“ вчать, то незрозумілу церковну відправу вивчають до слова і т. і. У шкільних книгах цього добра скільки хочете. Кажу не про які попівські учебники (що вже про їх казати!), а про шкільні читанки, про „книги для читенія и изученія русскаго языка“. От перегляньмо хоч деякі, найпопулярніші підручники.

Д. Тихомиров починаючи з свого „Букваря“ зараз же дає маненькому школярови добру частку тії церковщини, бо вже в цій першій книжці має вона 41 стор. (більш як $2\frac{1}{2}$ аркуші). Мабуть є церковщина й по інших його

книгах, та я їх не бачив. Але сього д. Тихомирову мало: він аж книгу окрему велику склав, щоб по їй церковно-словянської мови вчити в школі. Коли всю ту книгу вивчити з нашими школярами (їм же два переклади треба: з церковного на московське, а з московського на українське), то на се треба щодня витратити лекцію в кожній групі, а ще ж і дома скільки школяр морочить ся, вивчаючи слова й фрази!

Гляньмо на книжки д. Бунакова. У своїй „Азбукѣ“ ¹/₄ книги дає він на церковно-словянську мову й на статті про церковні речі. А от заголовки статей у його книгах „Въ школѣ и дома“:

Ч. I. Коль славенъ нашъ Господь въ Сіовѣ. (58) — Надежда на Бога (58). — Церковная молитва (58). — Соловецкій монастирь (83). — Троице-Сергіевская лавра (91). — Кієво-Печер-

ская лавра (93). — Изъ священныхъ книгъ ветхаго завѣта. (Ця одна стаття бере друку аркуш).

Ч. II. Святыня московскаго Кремля (83). — Чудотворная икона Иверс ой Божіей Матери въ Москвѣ (87). — Иверскія ворота (86). — Храмъ Христа Спасителя (89). — Казанская икона Божіей Матери (92). — Троицкій Соборъ и домикъ Петра Великаго (92). — Изъ житія св отца нашего Василя Великаго (169). — Изъ житія св отца нашего Николая Чудотворца (181). — Поученіе въ день Покрова Пресвятыя Богородицы (185). — О чтеніи священнаго писанія (185). (Останні сім статій беруть у книзі більш як аркуш друку. Про клерикальній дух, що проймає й інші статті, вже не кажу).

Книги дд. Бунакова та Тихомирова найбільше ширють ся по школах. Але такі саме, а часом ще й гірші й інші читанки шкільні. Напр. у

д. Поливанова („Первая пчелка“) о-
 пріч окремих статій є ще особливий
 відділ з оповідань духу клерикально-
 моралізаторського, біблійні легенди,
 оповідання про свята, тропарі, уривки
 з Біблії і т. і — усього 76 стор. У
 д. Радонежського („Родина“) цього
 добра без ліку: раз-у-раз він описує
 всякі собори, монастирі, свята, про-
 чанок, чудеса і т. і Навіть бабу, що
 хотіла натще серця до мощей св Сер-
 гія познаменувать ся і за се двадцять
 коп. чепцеви давала, — д. Радонежсь-
 кий описав та ще й додав: „Вотъ
 какимъ духомъ... держится наша свя-
 тая Русь!“ (228)

А й справді багато ще сього ду-
 ху в тій запомороченій „святій Русі“,
 — тим то такі панове як лд. Техоми-
 рови, Бунакови, Поливанови та Ра-
 донежські й можуть бути вней за про-
 світників!

Це ж так „педагоги“ роблять, а

Як же попи-зак повчителі, — що вони чинять? А те, що зверху їм звелено. Проповідують релігійне ворогування, неохоче читають Євангелію, а все більше примушують дітей морочити ся з незрозумілим псалтирем. Заповідь „Не убий“ так виясняють, як катехизис показує: що вбивати на ешафоті й на війні — можна і т. і.

Це все про книжки досі казано. Але ж сей любий „духъ“ силкують ся в молодих душах викохувати й іншими заходами. Міні випадком потрапило до рук число офіціального органу — „Черниговскія Губернскія Вѣдомости“ — з 8. октября 1895 г. Н. 588. Зараз таки на першій стор. видрукувано статтю: „Прогулка учениковъ и учениць Холявинской земской школы въ г. Черниговъ для поклоненія мѣстнымъ святынямъ“. Наводю з цієї статті найцікавіщі місця, бо з неї добре видно,

чим тепер силкують ся набивати голови нашим дітям.

„По иниціятивѣ священника с. Холявина и съ благословенія Преосвященныхъ Автонія епископа Черниговскаго и Нѣжинскаго и Птирима епископа Новгородсѣверскаго, учениками и ученицами Холявинской школы на дняхъ была совершена прогулка для поклоненія гробу Святителя Θεодосія и свиконамъ Троицкаго и Елецкаго монастырей. Въ 8 часовъ утра 4-го октября 120 мальчиковъ и дѣвочекъ — ученики и ученицы Холявинской школы — и хоръ пѣвчихъ, организованный учителемъ Холявинской школы, въ сопровожденіи своего законоучителя о. А. Вишневскаго и двухъ учителей школы прибыли въ г. Черниговъ и стройно попарно направились къ дому господина Губернатора. Господинъ начальникъ губерніи съ супругой вышелъ къ дѣтямъ, обласкалъ ихъ и, поблагодаривъ

священника О. А. Вишневого за принятое имъ доброе дѣло, вручилъ ему деньги для покупки дѣтямъ лакомства или булокъ. Хоръ пѣвчихъ пропѣлъ народный гимнь „Боже, Царя храни“, послѣ чего одна изъ ученицъ поднесла господину начальнику губерніи и его супругѣ по букету цвѣтовъ и полотенце (малороссійскій рушникъ) съ вышитою на немъ надписью „Начальнику губерніи отъ дѣтей села Холявина“. Отъ дома господина Губернатора дѣти, сопровождаемая тѣмъ же о. А. Вишневымъ и своими учителями, отправились въ Елецкій монастырь, гдѣ и выстроились въ двѣ шеренги по-парно возлѣ архіерейскаго дома. Преосвященный Питиримъ, сопровождаемый духовенствомъ, вышелъ къ дѣтямъ, благословилъ ихъ и, принявъ отъ одной изъ ученицъ икону и полотенце съ надписью: „Владыко, благослови насъ дѣтей“, пред-

дожилъ имъ идти вмѣстѣ съ ними въ церковь Елецкаго монастыря. Въ церкви преосвященный Питиримъ прочелъ акафистъ Елецкой Божіей Матери, молитву передъ ученіемъ и еще разъ благословивъ дѣтей, раздалъ имъ по крестикъ, сказавъ при этомъ, что передастъ въ благословеніе Холявинской школѣ икону Елецкой Божіей Матери. Послѣ чтенія преосвященнымъ Питиримомъ акафиста была отслужена іеромонахомъ Елецкаго монастыря божественная литургія, во время которой, послѣ заамвонной молитвы, была совершена литія по въ Бозѣ почившемъ Государѣ Императорѣ Александрѣ III. Посидѣвъ во дворѣ Елецкаго монастыря и подкрѣпившись купленными тутъ же баранками, эти „наломники“ отправились въ Троицкій монастырь.

„Молебенъ предъ образомъ Божіей Матери служилъ законоучитель Холявинской школы о. А. Вишневицкій. Въ кон-

цѣ молебна було провозглашено многолѣгіе Государю Императору, Государынямъ Императрицамъ, Наслѣднику Цесаревичу и всему Царствующему дому и вѣчная память въ Бозѣ почившему Великому Государю Императору Александру III. Послѣ молебна преосвященный Антоній епископъ Черниговскій и Нѣжинскій благословилъ дѣтей и раздалъ всѣмъ имъ по нѣсколько книжечекъ изданія Троицко-Сергіевской Лавры.

„Изъ Троицкаго монастыря дѣти отправились въ кафедральный соборъ, гдѣ поклонились гробу святителя Θεодосія, а священникъ при пещерѣ св. Θεодосія, получивъ списокъ именъ дѣтей помолился за нихъ. Этимъ закончилось паломничество учениковъ и ученицъ холявинской школы Въ 3 часа пополудни дѣти прибыли въ домъ графа Милорадовича въ квартиру земскаго начальника 3-го участка Черни-

говскаго у. К. Н. Подольскаго; тамъ имъ было предложено по булкѣ и по два яблока, а за тѣмъ, отдохнувъ и подкрѣпившись, веселыя и довольныя дѣти отбыли въ с. Холявицъ на 35 подводахъ, на которыхъ за ними пріѣхали родители“.

Після цієї „умилительной картини“ вернімо ся знову до книжок.

Один піп, єпископ Балахнинський Агаѳодор, у св йій про школи виданій і там уживаній книзі „Наставленіє въ законѣ Божіємъ для народныхъ училищъ“ каже так: „Любите Бога и чтите своего царя, который охраняетъ насъ и нашу вѣру православную. Людей нехорошихъ, которые возбуждаютъ противъ царя, должно избѣгать. Это враги наши. Они разрушаютъ наше спокойствіє и благополучіє“ (стор. 50).

Такими науками сі добродіі переступають уже через свою межу на політичне поле, служачи третьому чле-

нови російського символу віри — „самодержавію“. Що попи добре йому в Росії служать — се всякому відомо. Але „світські“ педагоги в старовину поводились трохи інакше: хоч і не ширили вільнолюбних думок, але ж і гимнів абсолютизмови не співали. Тепер же зовсім інакше. „Держи носъ по вѣтру!“ каже один добродій в одному московському романі. Сю заповідь знають добре й сьогочасні російські „педагоги“. Скоро в Росії дуже повіяло вітром с клерикально-самодержавно-обрусительного боку, зараз сі добродії повернули туди свого чуйного носа і почали й собі співати гимни на той голос. Сьогочасні „педагоги“ російські дуже добре розуміють, щó саме мусять вони писати, щоб „учений комитетъ министерства народнаго просвѣщенія“ пускав їх книги в школи і давав їм таким робом заробляти тисячі й десятки тисячів. У згаданій уже книзі

„Педагогическіе курсы для учителей Черниговской губ.“ надруковано, як д. Тихомиров навчає чернігівських учителів: „Дѣтямъ должна быть внушена вѣрноподданническая преданность Государю Императору и должно быть разъяснено, какой долгъ по отношенію къ Государю лежитъ на каждомъ подданномъ Дѣти должны знать дни рожденія и тезоименитства Государя Императора, Государыни Императрицы и Наслѣдника Цесаревича Наканунѣ царскихъ дней особенно прилично готовить дѣтей къ молитвѣ за царя и объяснять особенности празднованія царскихъ дней“ (ст. 245)*).

---

*) Варто не забувати, що ся наука подаєть ся в той час, як реакція особливо гнітить і нищить усе живе, добре і правдиве в Россі. Так панам педагогамъ про се байдуже, — їмъ аби книжками своїми баривувати!

Не знати, хто перший вигадав того рецепта, що д. Тихомиров подає: чи „начальство“, чи „педагоги“. У всякому разі „начальство“ користується з його. Напр. по всіх школах у Катеринославщині порозсилав директор шкільний друковані папери, а на їх списувано всіх тих, про кого каже д. Тихомиров, а тоді міністра народньої освіти, куратора, архиерея, директора та інспекторів шкільних. Кожного добродія звання урядове, „чинь“ і повне ім'я й прізвище. Все це діти повинні повивчати і наплачуться ж вони, поки ту всю мудрацію вивчуть. Вони плутають ся в незрозумілих назвищах, віяк їх у голові не вдержать і годину чи й дві повчивши той реєстр проказують так (автентично): „Ея Императорське Прюосвященство попечитель учебного просвѣщенія надворный совѣтникъ Хрисаифъ Ивановычъ Серапіонъ“. Або так: „Его Прывосходительство Наслѣ-

дникъ Цесаревичъ Народныхъ училищъ Екатеринославской губерніи“. Чи ще й так: „Его Прюосвященство Его Высокоблагородіе Государыня Императриця“. Деякі автори шкільних книг такі відомости позаводили і в свої книги — от напр. д. Бунаков (Азбука, 61). Взагалі ж усі вони щиро силкують ся втовкмачувати в голови школярям ідеали самодержавія. От напр. одна пісенька с таких книг:

МНОГОЛѢТІЕ.

Многи лѣта, многи лѣта,
 Православный Русскій Царь!
 Дружно, громко пѣсня эта
 Пѣлась прадѣдами встарь.
 Дружно, громко пѣсню эту
 И теперь вся Русь твердитъ,
 Съ ней по цѣлому полсвѣту
 Имя царское гремитъ.
 Ей повсюду отвѣчая,
 Мчится русское ура

Отъ Кавказа до Алтая,
 Отъ Амура до Днѣпра.
 Прогреми жь до граней свѣта
 И по всѣмъ сердцамъ ударь
 Наша пѣсня: многи лѣта,
 Православный Русскій Царь!

(„Въ школѣ и дома“ Бунакова, II
 80. — „Книга для чтенія“ Ермина и Во-
 лотовскаго, 105).

Такі пісеньки, усякі гимни та „Сла-
 вы“ раз-у-раз стрівають ся по шкіль-
 них книгах у Поливанова, Бунакова,
 Тихомирова, Радонежського, Ермина
 і Волотовського й ін. — навіть в Ушин-
 ського... Поруч с цим і прозові стат-
 ті с тим самим напрямком, усякі:
 „Царскіє дни въ Горномъ Студенѣ“,
 „Юные герои Севастополя“, „Разказы
 о Суворовѣ“, „Великодушіе Императри-
 цы Екатерины Великой“, „Жизнь за
 Царя“, „Сусанинъ“, „Бѣлый генераль“,
 „Повиновение русскаго солдата“, „Коп-

чина адмирала Корнилова“, „Подвигъ штабс-капитана Овечкина“, „Путешествіе по Россіи наслѣдника Русскаго Престола“, „Палата боярѣ Романовыхъ“ і т. д. і т. д. — так і рябіє по книжках Найбільше щврі до цього дд Бунаков, Радонежський, Поливанов, Ерминта Волотовський. (Перших двох дуже рекоментує чернігівським учителям д. Тихомиров). Д Радонежський навіть „Клеветникамъ Россіи“ в свою книгу завів, щоб павчити дітей про „кичливаго Ляха и вѣрнаго Росса“ та „славу русскаго царя“ в його „стальной щетиною“. Може дехто скаже, що саме цього вчитель може ж і не читати в дїтьми. Дак одно те, що діти й без його попрочитують се, маючи кавиги в руках, а друге: чи багато вчителів зрозуміє, що того не треба читати? Третє: цього всього не можна не читати, бо інспектор прийїхавши обглядати школу, вимагає, щоб діти знали те, про що пи-

сано в тих читанках...

До всього цього додаєть ся ще військава гімнастика, муштра — їйї ж тепер скрізь обовязково по школах заводють. Дехто каже, що се на те їйї заводють, щоб трошки дітей до салдатської муштри привчити, то як піде парубок у салдати, дак се йому здасть ся. Але ж тут інша мета. Хіба один школяр з десятка піде до війська — се одно; а друге: школярі довчають ся в школі таких літ, що в салдати йти їм доводить ся років через 8—10. Через те військава гімнастика в школі задля салдатської муштри ніякої ваги не має. Тут не про се дбають, а про те, щоб завести в школу ще один такий елемент, що він обмоскалював би, розвивав дух дисциплінарної покірливости й російський державно патріотичний дух. Вчать тої гімнастики тільки найкращі під фіцери, вчать зовсім по салдатському, виховуючи в дітях

салдатський рух, навчаючи салдатських пісень. Саме в тому числі „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, де поміщено опис прощі халаявинських школярів до губернатора, земського начальника й архирея, є ще один допис із села Гордіівки Суражського повіту Чернігівської губ. Там описано, як губернатор „дѣлалъ смотръ ученикамъ народныхъ школъ“. Ось уривок с того допису :

„Послѣ Богослуженія господианъ начальникъ губерніи присутствовалъ на фронтномъ ученіи мѣстной сельской школы: 25 рядовъ мальчиковъ съ унтеръ офицеромъ и съ барабанщикомъ обучены подъ ружьемъ запаснымъ унтеръ-офицеромъ 20-го пѣхотнаго Галицкаго полка и сведены въ настоящую роту; ружейные приемы, повороты со вздваиваньемъ рядовъ, маршировка подъ барабанъ, пѣсни на маршу, бѣглый шагъ — все это продѣлывалось стройно,

ловко, спокойно, а главное, съ большой любовью (!) къ дѣлу. Господинъ начальникъ губерніи, разспросивъ унтеръ офицера о его военной службѣ и похваливъ за старанье и за пользу, которую онъ приноситъ будущимъ солдатамъ, выдалъ ему въ награду три рубля, а дѣтскую „роту“ нѣсколько разъ поблагодарилъ, при чемъ она стройно отвѣчала по солдатски: рады стараться! Вотъ записанная пѣсня, которую эта импровизированная рота дѣтей пѣла на ма! шу подь бой барабана:

За рѣчку, братцы, за Дунаемъ,
Тамъ солдатики, братцы, стояли,
Черезъ рѣчку, братцы, преправлялись,
Становились на полянѣ.
Становились, братцы, на полянѣ,
Генерала ожидали.
Ѣдетъ, Ѣдетъ генераль нашъ Скобель,
Скобель Ѣдетъ генераль;
Ѣдетъ грозный съ казаками.

„Здравствуй, здравствуй, вы мои стрѣ
 [лочки,
 Поздравляю васъ съ походомъ;
 Вспомните, вспомните мои приказанья:
 Скоро ружья заряжайте,
 Скоро, скоро ружья заряжайте,
 Только огня не открывайте!
 Когда огонь откроете,
 Тогда, стрѣлки, не зѣвайте;
 Тогда, стрѣлки, не зѣвайте
 И все Турокъ поражайте!“

„Каждыя двѣ строчки сперва поетъ запѣвало, а затѣмъ тѣ же слова повторяетъ весь хоръ. Крімъ того запѣвало пожелать продиктовать еще двѣ пѣсни“, такого змісту як і перша, тим я й не пишу їх тут. Є пісні ще й гірші, є й школи (я се певне знаю), де підфіцер-учитель не тільки лає школярів по сороміцькому, але й бє їх..

Оце ж, бачите, що „самолержавіє, православіє и народность“ добре заво-

дють по офіціальних школах. А рсе, що стоїть на перешкодї сьому, все, що могло б викохувати в чоловіка розум, давати йому підстави до критики, до свідомійших поглядів на те, що круг його дієть ся, все те з школи вигонить ся — потроху. Забороняють по сільських школах розказувати школярам с природніх наук або з життя чужих народів. Я сам знаю інспектора народніх шкіл такого, що забороняв мати в школі географічні карти (тільки Россію й дозволяв); не можна також було казати про світову систему, навіть казати, чого дощ буває, не вільно! Як би я не чув сього с а м, а тільки від людей, то подумав би, що сей інспектор хіба в якому Щедриновому оповіданні істнів, аж він живісінький — і досі мабуть інспекторує. А то ще й голова повітової шкільної ради, маршалок повітовий („предводитель дворянства“) теж обурював ся на географічні карти. В загалі сі до-

бродії здорово не люблять, коли вчитель оповідає своїм школярам про чужі землі, про порядки в їх, про історію їх... Мабуть боять ся, що між тими землями є й Американські Штати, і Швейцарія і Англія і Фравція..

Досі казано тут про шкільні книжки до науки в класі. Книжки, які тут згадувано, — найбільше розповсюджені по народніх школах у Росії. Та oprіч книг до читання в класі є ще книжки до читання дома. Українських книжок там, звісно, нема ні єдиної! Книжок про Україну теж майже нема. А коли й трапвть ся яке оповідання з українського життя (напр. Гоголеве), то воно часом робить тільки шкоду через те, що писане по московському. Доводилось чути таке (це і від школярів і від дорослих): „Бач, і в книжках як нашого братчика описують, то не пишуть по мужицькому, а по панському дають нам говорити, бо по мужи-

цькому не годить ся незвичайно в книжках писати“. Ото ж бачите, що й такі ніби то, як глянути, кращі книжки, роблють часом шкоду, бо навчають людей своєю мовою гордувати. Але й таких книжок мало. Здебільшого описується ся московський народ та ще й мовою московською народньою — це все не може торкнути ні душі, ні серця читачевого, коли б навіть його так сяк і розуміли. Наукових книжок 5—6 є путящих, а більшість — сміття; всі ж у загалі — важкі своєю мовою. Що до духу, який у всіх цих книжках панує, то він здебільшого той, що й у книжках до науки в класі.

Отака „наука“ в тих „народніх школах“, що з дозволу міністерського заводють у нас земства Звісно, як що потрапить у школу вчителем чоловік путящий, такий, що тямить, що то значить для народу й науки рідна мова, яку вагу має школа яко орган, що

викохує й розбуркує творчі сили народні і направляє їх на такий шлях, яким народні маси йдуть до визволу з духової й матеріальної неволі, то такий учитель зможе викохувати в своїх школярах повагу до своєї народности, до сил свого духа. Він умітиме вияснити, через віщо доводиться вчити ся чужою мовою і яку вагу має своя; замість офіційної історії розкаже, як рідний народ боровся за волю; замість гимнів земним божкам подасть, як живуть вільніці народи. Звісно, і тоді школа зоставеться московсько-офіційною, учителеви все ж доведеться мучити дітей над тим, що вимагають екзаменатори-начальники на екзаменах і часто руйнувати однією рукою те, що зробив другою, але все ж шкода від усього того поганого, що має в собі офіційна школа, значно зменшиться і можна навіть і щось добре зробити.

Да тільки ж се тоді, коли вчитель буде надзвичайний, а вчителі звичайні, ті, що їх є 99% — хіба вони все те зроблять? Вони роблять діло так, як їм велить начальство: вчать по казенних книжках, проповідують казенні ідеї і навіть з наказу інспекторського збирають з нетямущих школярів гроші на монумент „Муравьєву-в'їшателю“ і виясняють дітям і батькам „значеніє сего д'їятеля для д'їла государственнаго единства русскаго государства“ (факт!). Найбільше ж тепер, як скрізь галасуючи виявляєть ся той державний патріотизм, — то тепер і вчителі почали робити всякі „патріотичні маніфестації“, співати „гимни“, палити смердючі каганці і чепляти на дрючках синє-біло-червоні хлакї.

Що ж зробить така школа с таким учигелем?

IV.

Отся московська школа привчає і по троху вже привчила нашого селянина дивити ся на свою мову як на простацький жаргон, недостойний бути мовою просвітною. Цього завсігди й силкуєть ся досягти той, хто хоче зневолити народність — досягає наш режім і тут. Селянин каже: „То язык панський, а ми так собі, по хахлацькому балакаємо“. Коли вже народ починає звати себе тим погордливим назвищем, що народ-пан приклав, то сей зневолений народ не має вже до себе поваги яко до народности. Адміністрація, суд, церква, школа, — найбільше школа, упевняють Українця, що він людиною зробить ся тільки тоді, коли станеть ся Москалем. Ото перше зло від денационалізації: гине в чолі віка повага до самого себе. Чи може ж бути поступ, коли так стоїть справа?

Довчивши ся школяр у школі, як що він не забув ученого і вміє калічити мову по московському, думає, що він уже вищий за своїх людей селян, за свого батька й матір, — вони бо говорять як „необразовані мужлаї“, парії. Він ледві може сховати свою погорду до їх усіх, а іноді й зовсім не ховає. У своїй книзі „Историческая Польша и великорусская демократія“ Драгоманов каже: „Нѣкоторыя данныя относительно того, какъ именно денационализація напр украинскихъ крестьянъ подъ вліяніемъ великорусскихъ фабричныхъ и армейскихъ условій жизни прямо ведетъ къ ихъ деморализаціи во всѣхъ смыслахъ этого слова, читатель найдетъ въ нашихъ „Новихъ украинськихъ пісняхъ про громадські справи“; на представленныхъ тамъ примѣрахъ видно, кромѣ того, что именно высшая культура украинскаго мѣщанина, козака и крестьянина стала съ

XVIII. в. уступать предъ низшей великорусской культурой единственно вслѣдствіе грубаго давленія государственной власти, а потомъ подъ вліяніемъ созданнаго ею обрусенія образованныхъ классовъ, удалившаго ихъ отъ простонародья... Прибавимъ еще замѣчаніе — впрочемъ не настаивая на его точности — что по вашимъ наблюденіямъ надъ овеликорушенными украинцами, когда національный характеръ слагается подъ чужимъ несвободнымъ вліяніемъ, то получаемая такимъ образомъ помѣсь усваиваетъ преимущественно дурныя качества чужой національности и теряетъ именно хорошія качества своей“ (ст. 284). У згаданій же книзі „Нові українські пісні“ (Женева 1881) Драгомановъ переглянувши багато пісень щиро українськихъ та прирівнявши їхъ до московськихъ у Московщині, до московськихъ занесенихъ на Україну та до поцсованихъ московщиною українськихъ,

доходить ось до якого дуже цікавого виводу: „Як тільки яка пісня зложена чистою українською мовою, то вона неперемінно повна й вільних, людських думок; так само, як тільки мова українська в пісні порушена, так зараз в пісню пролазить і невольницький дух і роспу-ста“ (97).

Що денаціоналізація українського селянина є справді демо-ралізацією, то се й автор цієї статті, живши багато років на селі, завсігди помічав, і він може через те сказати, що уваги такого компетентного судді як Драгоманов цілком справедливі. Драгоманов брав на увагу тільки вплив од „великорусскихъ фабричныхъ и армейскихъ условій жи-зни“ і нічого не казав про вплив од чужої школи, бо се не до його речі було. Але після всього того, що сказано, нема чого ще більше доводити, що

чужа школа денаціоналізує наш народ, а денаціоналізація веде до деморалізації уже сама собою, коли б навіть і нічого іншого поганого не несла с собою; а тут ще додається проповідь клерикальних та російсько-салдатських ідей. І мало не завсігди такі денаціоналізовані люде стають прихильниками цих клерикально-салдатських поглядів і тим більшими прихильниками, чим більше в ни денаціоналізовані. Такий добродій хилить ся вже не до мужика, а до писарів, шинкарів, крамарів, поліційних „урядників“ і вкупі з йіми обстоює за ті ідеали, такі бажані російським командирам, читає газети „Свѣтъ“ та „Лучь“*), пхається в пани з усеї сили і гордує мужиком безмірно.

---

*) Дешеві газетки, дуже читають ся серед попів, писарів, шинкарів, крамарів, глитайів і т. п. Обидві ретроградно-доно

Звісно, бувають і винятки, але ж се тільки винятки: якоесь щасливо склали ся обставини, чи може чоловік зовсім особливий вдачею, розумовим складом — от він і не пішов звичайним шляхом. І дивна річ: такі люде, чи самі дорозумувавши ся, чи засягши помочи від якого доброго чоловіка і дійшовши до ідей зовсім не таких, які проповідує офіціальна школа, зараз же стають ворогами до тих своїх товаришів, що скінчивши школу полізли в нисарі, лакеї, прикащики і т. і. Я напр. знаю двох чи трьох таких гарних людей, що освітившись трохи не гордують мужиком а йдуть йому на поміч, — дак проти їх страшенно ворогують їх же товариші зі школи.

щицькі, страшно обрусительні, юдофобські, найбільш „Лучь“ не то гидкий, а просто огидно-непристойний своїм натабним і безсоромним цинізмом.

Та це ж винятки то їх нема чо-го рахувати. А майже всі, що покінчують школу, або стають такими, як казано, або знов вертають ся до звичайного мужицького життя, майже все забувають, що вчили, тільки їй зостаєть ся в їх, що вміють читати (мало розуміючи) та десяток слів каліченим жаргоном написати. Та й то не всі, бо ся чужомовна школа, будши страшно важкою, дає так мало, що часом школярі, покінчивши її, через кілька років забувають навіть і читати та писати. Про це казало чимало компетентних людей, а тепер я зустрів те саме і в згаданій чернігівській книзі „Педагогическіе курсы“. Там сей факт засвідчив предсідатель чернігівської губерньської земської управи В. Хижняков, кажучи: „При посѣщеніи школѣ въ качествѣ члена училищнаго совѣта, я встрѣчалъ въ селахъ примѣры, что черезъ 3—4 года по окончаніи школы,

совсімъ забывали читать“ (ст. 263). „Дв е изъ окончившихъ школу 7—8 лѣтъ назадъ не читали съ тѣхъ поръ ни одной книги и не брали въ руки пера“, — каже вчителька, що екзамувала таких колишніх школярів (див. на тій же стор. в тій же книзі). Воно й не диво, бо школа в нас не викохує в школярів розумових інтересів, — от через що вони можуть по 7—8 років не читати й не писати — це раз; а друге — школа, яко чужомовна, і не може розвинути й освітити нашого селянина так, щоб він міг подужувати добрі літературні твори. Через се читання його й досі не тільки дуже мале, а ще й змістом погане. Що наш селянин читає? Читає „боже-ственні“ книжки, — але жу нас вони читають ся ще з Володимира Святого, то се не новина; а с книжок іншого змісту і досі годуєть ся таким сміттем, як от „Битва русскихъ съ Кабардинца-

ми“, „Англійскій милордъ“, „Гуакъ“, „Анекдоты Балакирева“, „Конекъ Горбунокъ“, „О храбромъ прапорщикѣ Портупеѣ“, „Францыль Венеціанъ“, „Сонникъ“, „Оракулъ“, „Ворожея“, „Пѣсенникъ“ (московський), „Сказка о Ерусланѣ Лазаревичѣ“, „Соломонъ-гадатель“ та інші такі ж*). Доводилось

*) Я повиписував ці заголовки з одних книжок: а) „Харьковскій Сборникъ“. Изд. Харьк. Губерн. Статистич. комитета, вып. VIII. (стор 4, 60, 66, 176) та IX (ст. 350—366) — тут звістки від учителів; б) „Воздвиженская ярмарка въ Черниговѣ 1894 г.“ изд. Черниг. Губерн. Земск. Управы 1895; в) Книжная торговля на Воздвиженской ярмаркѣ въ 1895 г. въ Черниговѣ“ (Земскій Сборникъ Черн. Губ. 1896, НН. 2—3, ст. 38—68). Згадані книжки показано там яко найбільш розповсюджені. Да се й кожен знає, хто переглядав книжки в сільських читачів. Автор те саме бачив у Херсонщині та в Катеринославщині.

чути : „Добре, що хоч такі чита!“ Може кому й добре! А я скажу: диво, що й такі чита, бо своїми труднощами школа просто таки вбиває по троху в школярів розумову енергію і може доводити їх навіть до цілковитої байдужості до книги, як оті, що 7—8 років не брали єї до рук. І таких чимало можна знайти. І се ті Українці, що за 200—250 років перед сим на свої шляхи дрібні, не маючи від уряду помочи, укрили всю заселену тоді Україну школами нижчим й середніми, а в Києві сотворили академію! І варто уваги: здебільшого цікавлять ся книжками або ті, що не вибули до краю в офіціальній школі (пішли с 1-го, з 2-го року), або ті, що й не були в їй, а навчили ся письменства від якого дяка чи іншого письменного чоловіка. Хто доглядав ся до діла, той помічав се. А се тим, що менше школа чужомовна впливала

на чоловіка, менше торкнула його духове я, не вбила в йому творчої сили. От іще величезна шкода від денационалізації і від слуги єї — чужомовної школи: вона вбиває творчі сили в людини, а через те і в народности, що мусить зазнавати тії школи. Освіта чужою мовою з чужим виховничим матеріалом примушує людину до простого наслідування в духовому житті, а сила самобутньої творчости нидіє, зникає. Жива народність замирає..

V.

Дак що ж нам дає офіціальна народня школа? Єдиний плюс єї — це те, що людина в їй навчаєть ся складати з літер слова, вивчає техніку читання й писання. Але поки ми не наготували добрих та дешевих книжок для народу, поки не пустили їх на село, доти й сей плюс застаєть ся більше мертвим капіталом і ще не має

майже практичною ваги. Бо коли по 7—8 років не брати до рук книжки, а тоді прочитати „Бову Королевича“ чи „Какъ солдатъ спасъ Царя Петра“, то від цього далеко розумом не сягнеш і с такими засобами просвітними на шлях визволу з духової й матеріальної неволі своєї народ ніколи не вийде. А мінус за те великий. Се денаціоналізація і яко результати єї деморалізація і вбивання творчої сили духової в народі, потім — прищеплювання народнім масам клерикально-салдатських ідеалів в дусі російської формули: „самодержавіе — православіе — народность“.

Але ж російським командирам і сього мало. „Оберъ-прокуроръ свѣтѣйшаго синода“ Побідоносцев думає, що земська школа ще не зовсім певна, то б то ще не стільки може запамо очувати голову попівсько-салдацьво-чиновницькими ідеями, скільки йому треба.

Через те він сотворив на загин земській — церковно-парахвіяльну школу. „Церковно-приходскія школы, по самымъ условіямъ существующаго въ нихъ обученія и надзора, представляютъ собою гораздо болѣе гарантій для правильнаго и благонадежнаго, въ церковномъ и народномъ духѣ, образованія, нежели другіе виды народныхъ школъ“ (ці думки Побідоносцева — у „Сборникѣ постановленій Минист. Народн. Просв.“ за 1881—1883). „Противъ разлагающаго народную вѣру и государственность наплыва религіозныхъ и соціальныхъ лжеученій церковно-приходская школа будетъ несокрушимымъ нравственнымъ оплотомъ“. (Представленіе Оберъ-прокурора свѣтѣйшаго синода отъ 23. Апр. 1895 г.). Ну, а як же в тому „оплоті“ учить? Про се каже „Объяснительная записка до программы для церковныхъ школъ грамоты“. Там сказано, що всі

„учебные предметы“ треба поставити „въ болѣе или менѣе тѣсную зависимость“ від викладу найголовнішої науки, то б то — закону Божого. Московське читання й писання звернути ся мусить до річей „по преимуществу релігійознаго содержания“ і навіть початкові відомости з арифметики мусять пособляти виховувати дітей „въ духѣ вѣры и благочестія“, бо одержуючи їх, „дѣти не могутъ не чувствовать благодарности церкви за ея материнскую о нихъ заботливость“. Як бачите, від такої програми не далеко й до того, щоб усякого, хто скаже: „сонце відносно до землі стоїть, а земля крутить ся“, ознаймити єретиком. Боючись такого єретицтва велять „не задавать ся побочными цѣлями, напр. сообщеніемъ учащимся разнообразныхъ свѣдѣній изъ окружающаго міра“ (згадайте того інспектора, що забороняв вивчати світову систему і навіть те,

через віщо дощ буває!). Та що ж дивного, що ці добродії вигонють із школи натуральну історію, коли вони й Євангелію в їй ледві терплять. Бо слухайте ж сами: як читають Євангелію, то „не требуется объяснение всего содержания читаемого.“ (В Євангелії бо розказано такі речі, які зовсім не на руку понам, то ще, гляди, штундами пороблюють ся хлопці!) За те треба школярови обізнати ся „съ главнѣйшими событиями отечественной истории и жизнеописаниями великихъ русскихъ монарховъ и ихъ славныхъ сподвижниковъ“ на те, щоб учні могли „вынести твердое убѣждение, что наша родина всегда была сильна своею православною вѣрою и единой державною царскою властью“*).

---

*) Усі цитати взято з статті А Штевен „Новый типъ церк - приходской школы“ (Вѣстникъ Европы, 1896, VI.).

От який ідеал школи у командирів і до цього ідеалу вони по троху підгоняють і врешті й зовсім підженуть і земську школу. Що цьому правда, видно з багатьох заходів урядових. От торік видано закон про те, що виборових членів у шкільних радах затверджує губернатор, то б то — такими членами можуть бути тільки люде слухняні перед адміністрацією. Потім усіх земських начальників пороблено теж членами в тих радах. Коли ми завважимо, що всі останні члени — такі як справник, піп, інспектор, начальник міської школи і сам голова ради — повітовий маршалок, можуть іти тільки слідком за адміністрацією, то зрозуміємо, що тепер шкільні ради так добре реорганізовано, що вже нема чого боятися, щоб там які „превратныя идеи“ завели ся, хоча й попередку їх там щось не чути було... Далі з земських шкіл починають вигонити книжки, що

перш там дозволено було вживати, все ж хоч трохи краші, і замість їх пхають туди вироби таких добродіїв як Тихомиров, Бунаков, Радонежський, Поливанов та інші. Вигнано навіть „Родное слово“ ч. І. Ушинського — книгу, що вживалась у школі років двадцять. Потім припинено діяльність „Комитетовъ грамотности“ петербурського та московського, віднято їх у „Вольнаго Экономическаго Общества“ і віддано до міністерства народної просвіти та надано новий статут Обидва сі комітети, найбільше петербурський, зажили великої поваги в людей прихильних до народної просвіти і діяльністю своєю йшли проти того напрямку, який надають тепер народній школі зверху. Треба було вбити їх діяльність — це й зроблено новим статутом. Статут сей каже, що голову товариства настановляє міністер, а членів виділу він затверджує, а може й настановити, коли двічі вибе-

руть не таких, як йому треба. Без дозволу від міністра народньої просвіти комітет не має права видавати книжок (то б то : права в товариства тепер менші, ніж у приватної особи); тако-ж комітет не має права мішати ся до шкіл тих, які за свої гроші завів чи заведе. Видимо, що с таким статутом не можна нічого путящого робити і через те сих комітетів фактично вже нема. Майже певне, що сей статут скоро стане обовязковим для всіх комітетів і товариств „грамотности“ в Росії — і тим, які є, і тим, які мають бути, коли будуть. Звісно, сим вага їх зменшить ся до нуля, чи й мінусом стане.. Далі — по газетах пішла чутка, що мають завести окрему цензуру для народніх книг..

З усього цього видко, що уряд зважив ся цілком забрати до своїх рук справу народньої просвіти і робить в сьому напрямку цілком систематично. Де далі урядові руки все біль-

ше та більше гнітитимуть кожний вільний рух у школі, наблизатимуть і земську школу до типу тієї церковної, яку згадувано тут, і врешті зроблять народню школу цілковитим органом доширення своїх думок, струментом до вдержування народнього розуму в такій темряві, яка дає змогу робити з народніми масами що хочеш... І тепер видно, що на земську народню школу, вже облишивши церковну, не можна покласти надії, щоб вона ширила вільнолюбні думки, готувала шлях до визволу народнього. А що ж буде тоді?

Дак оце вже й по всьому? Уже й надії нема на краще? — скажуть. Адже ж уряд ніколи не поступить ся своїми придбаннями і ніколи не дозволить з школи — своїм слуги зробити школу — собі ворога. То вже все й загинуло?

Певне, що ні. Та тільки величезне змагання громадської енергії, величезний

рух приватної ініціативи в справі народно-просвітній може пособити ділові. Але ж сей народно-просвітній рух, щоб стати ся широким і глибоким (а без цього він нічого не пособить), мусить бути національним, українським, то б то : наша інтелігенція тільки тоді може справді зворушити народні маси просвітою, коли перестане бути панамичужинцями на своїй землі, не стане жерти очима Петербург та Москву, а повернеть ся до мови й духу своєї нації і зрозумівши добре той шлях, який рідному народови визначила історія, піде сим шляхом в справі просвітній і по троху, не кидаючи ніколи боротьби вибес під урядових рук народню школу й письменство — тоді і тільки тоді й можна буде нам сподівати ся добра.

Як се саме робити — я тут не казатиму, бо про се треба говорити широко і це вимагало б окремої розвідки, а тут — je ne propose rien, j'expose.

154, 00

140/4